

Azərbaycan ədəbiyyatının ilk yazılı nümunələrinin tədqiqi məsələləri

Səbinə Dünyamalıyeva ¹

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatının ilk yazılı nümunələrinin tədqiqi məsələləri çoxşaxəli və geniş bir mövzudur. Bu məsələ həm ədəbiyyatşünaslıq, həm tarix, həm də dilçilik elminin kəsişməsində araşdırılır. Ədəbiyyatşünaslıq aspektindən ilk yazılı nümunələrin öyrənilməsi müxtəlif dövrlərdə fərqli mənbələr üzərində aparılmışdır. Bir sıra tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbiyyatında ilk yazılı nümunələrin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə başladığını, digərləri isə IX–X əsrlərdə ərəb və fars dillərində yazılmış bədii mətnlərə əsaslandığını iddia edirlər. Bu yanaşma fərqləri onunla izah olunur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli meyarlarla sistemləşdirilmişdir. Ənənəvi dövrləşmə meyarları siyasi hadisələrə və ictimai dəyişikliklərə səykənsə də, müasir ədəbiyyatşünaslıq ədəbi prosesin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarını nəzərə almağa çalışır. Bu baxımdan son tədqiqatlardan biri akademik İsa Həbibbəylinin “Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri” adlı kitabı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kitabda Azərbaycan ədəbiyyatı ümümtürk ədəbiyyatın tərkib hissəsi kimi tədqiq edildiyi üçün yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı “Orxan-Yenisey” daş kitabələrindən götürülmüşdür. Türkoloji araşdırmaların əsas mənbələrindən sayılan bu abidələr ümümtürk ədəbi irsinin mühüm incilərindən biridir. Göytürk əlifbası ilə yazılmış bu abidələr qədim türklər haqqında məlumat verən ilk yazılı nümunələrdir. Abidə həm türklərin dili, həm də onların qədim dövrdə yerləşdikləri ərazilərin müəyyənləşdirilməsi cəhətdən vacib artefaktdır. Bu mətnlərdə türklərin inanclarından, dövlətçilik ənənələrindən, hökmdar–xalq münasibətlərindən bəhs edilir.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbiyyatın dövrləşdirilməsi, “Orxon-Yenisey” abidələri, türklər, dövlətçilik ənənələri, Bilgə xaqan

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 09.02.2026

Qəbul edilib: 13.05.2026

¹Dissertant, AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0006-0776-3811> | sabinadnyml@gmail.com

Issues of Studying the First Writing of Azerbaijani Literature

Sabina Dunyamaliyeva ¹

ABSTRACT

The investigation of the earliest written monuments of Azerbaijani literature constitutes a multi-faceted and wide-ranging field of research. This subject is examined at the crossroads of literary studies, history, and linguistics. From the standpoint of literary scholarship, the study of the earliest written examples has, at different times, been conducted on the basis of various sources. While a number of researchers consider the epic “Kitabi-Dede Qorqud” as the starting point of the first written monuments of Azerbaijani literature, others argue that they should be traced back to artistic texts composed in Arabic and Persian during the 9th–10th centuries. This divergence arises from the fact that Azerbaijani literature has been systematized according to different criteria in different historical periods. While traditional periodization was based on political events and social changes, modern literary studies seek to consider the internal laws of development of the literary process itself. From this perspective, one of the most significant recent studies is academician Isa Habibbayli’s book “Azerbaijani Literature: The Concept of Periodization and Stages of Development.” Since the book examines Azerbaijani literature as part of the common Turkic literary heritage, the starting point of written literature is taken from the “Orkhon–Yenisei” stone inscriptions. The “Orkhon–Yenisei” monuments are among the most valuable examples of common Turkic literature. Written in the Old Turkic script, these inscriptions are the earliest written monuments reflecting the life of the ancient Turks. They are important artifacts for studying the language of the Turks and identifying the territories they inhabited in ancient times. The inscriptions also discuss the beliefs of the Turks, their traditions of state-building, the relationship between rulers and the people, and other related issues.

KEYWORDS

periodization of literature, “Orkhon–Yenisei” inscriptions, Turks, statehood traditions, Bilge Khagan

ARTICLE HISTORY

Received: 09.02.2026

Accepted: 13.05.2026

¹PhD Candidate, Nakhchivan Branch of ANAS, Nakhchivan Teachers’ Institute. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0006-0776-3811> | sabinadnyml@gmail.com

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatı ən qədim dövrlərdən bu günə qədər uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, bu inkişaf prosesi müəyyən tarixi mərhələlər — qədim, orta, yeni və ən yeni dövrlər üzrə dövrləşdirilərək öyrənilmişdir. Ümumilikdə “ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi geniş anlayış olub, bütövlükdə Azərbaycan xalqının ictimai-tarixi və mədəni təkamül proseslərini obyektiv şəkildə mərhələlər üzrə dərk və şərh etməyə imkan yaradan əhəmiyyətli vəzifədir” (Həbibbəyli, 2019, s. 11–13). Bu baxımdan dövrləşdirmə ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində mühüm elmi vəzifələrdən biri hesab olunur.

Ədəbiyyatın dövrləşdirilməsi prosesi qədim dövrlərdən etibarən əsasən təzkirələr vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Təzkirələr əsasən xronoloji, coğrafi və tarixilik prinsipləri əsasında tərtib olunurdu. Bəzi müəlliflər təzkirə hazırlayarkən bu prinsiplərin ikisini eyni vaxtda tətbiq etmişlər. Məsələn, Firudin bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsərində tarixi və coğrafi prinsiplər vəhdət təşkil edir.

Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında ən qədim təzkirə İran əsilli Məhəmməd Ovfinin 1233-cü ildə qələmə aldığı “Ağıllıların seçilmişləri” (“Lübabül-əlbab”) əsəri hesab olunur. Türk ədəbiyyatında isə təzkirəçilik ənənəsinin ilk nümunəsi özbək əsilli Əlişir Nəvai tərəfindən yazılmış “Məcalis ün-nəfais”, yəni “Nəfislərin məclisi” adlı əsərdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında da müxtəlif dövrlərdə çoxsaylı təzkirələr yazılmışdır. Onların arasında Sadıq bəy Sadıqinin “Məcməül-xəvas” (1607), Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra” (1564), Lütfulibəy Azər Bəydilinin coğrafi bölgə əsasında tərtib etdiyi “Atəşkədə” və digər nümunələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi haqqında qiymətli elmi məlumatlar təqdim edir.

Metodlar

Təqdimat prosesində Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı ümumtürk ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi araşdırılmış, ilk yazılı ədəbiyyat nümunələrindən olan “Orxon-Yenisey” abidələri tədqiqata cəlb edilmişdir. Araşdırmada tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilərək abidələr haqqında azərbaycanlı və türk alimlərinin elmi nəticələri ümumiləşdirilmiş, həmçinin bu abidələr ideoloji və mədəniyyətşünaslıq baxımından təhlil edilmişdir.

Nəticələr

Aparılan tədqiqat əsasında məqalədə belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsi ənənəvi ictimai-siyasi yanaşmalardan fərqli olaraq ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində aparılmalıdır. “Orxon-Yenisey” abidələri qədim türk yazılı nümunələri kimi Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimliyin formalaşmasında, dil və mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində mühüm mənbədir. Məqalədə ortaya qoyulan dövrləşmə prinsipləri digər qədim ədəbiyyat nümunələrinin təhlilində də tətbiq oluna bilər.

Müzakirə

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk yazılı ədəbi nümunələrin öyrənilməsi müxtəlif dövrlərdə fərqli mənbələr əsasında aparılmışdır. Bir sıra tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbiyyatında ilk yazılı nümunələrin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə başladığını, digərləri isə IX–X əsrlərdə ərəb-fars dilində yazılmış bədii mətnlərə əsaslandığını iddia edirlər.

Həmçinin İsmayıl Hikmət bu tarixin başlanğıcını islamıyyətdən götürür, Yusif Vəzir Cəmənzəminli yazılı ədəbiyyatı İmadəddin Nəsimidən, Əmin Abid isə Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-Türk” əsərindən başladığını qəbul edirdi (Həbibbəyli, 2019, s. 30). Əliyar Səfərli və Xalid Yusifli isə qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatını qədim dövrdən VII əsrə qədər olan zaman çərçivəsində araşdırmışlar.

Ənənəvi dövrləşmə meyarları əsasən siyasi hadisələrə və ictimai dəyişikliklərə söykənsə də, müasir ədəbiyyatşünaslıq ədəbi prosesin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarını nəzərə almağa çalışır. Milli ədəbiyyatın keçdiyi çoxəsrlik inkişaf yolunun elmi-nəzəri cəhətdən yenidən və əsaslı şəkildə dövrləşdirilməsi zərurəti konkret olaraq yalnız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əldə etməsindən sonra meydana çıxmışdır (Həbibbəyli, 2019, s. 56).

2004–2014-cü illərdə nəşr olunmuş dörd cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında ədəbiyyat tarixi “azərbaycançılıq məfkurəsinə əsaslanmaq və bəşəri dəyərlərə istinad etmək” prinsipi ilə təqdim edilmişdir. Həmin əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi əsrlər üzrə xronoloji qaydada mərhələlərə ayrılaraq elmi-nəzəri təhlil əsasında təqdim olunur (Həbibbəyli, 2019, s. 63). Kitabda qədim dövr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı “Orxon–Yenisey” abidələrindən başlayaraq XIII əsrə qədərki dövrü əhatə edir.

Son dövrlərdə ədəbiyyat tarixinin yeni meyarlar üzrə tədqiqində akademik İsa Həbibbəylinin 2019-cu ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri” adlı kitabı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu kitabda akademik Azərbaycan ədəbiyyatının XVI əsrə qədərki inkişaf yolunu dörd mərhələdə təqdim edir:

1. Qədim dövr – ən qədim dövrdən VII əsrə qədər.
2. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ortaq başlanğıc dövrü – VII–X əsrlər.

3. İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı – XI–XII əsrlər.

4. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı – XIII–XVI əsrlər.

Hər bir etnosun tarixi keçmişini və mənəvi təkamülünü öyrənmək üçün müxtəlif artefaktlardan, yazılı mənbələrdən və folklor nümunələrindən istifadə edilir. Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı da miflər, Nuh peyğəmbərlə bağlı əfsanələr, “Astiaq”, “Tomris” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı kimi şifahi xalq ədəbiyyatına aid nümunələr əsasında formalaşmışdır.

“Əsatir və xalq şeiri qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının möhkəm pyedestalı, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı isə onun əzəmətli heykəlidir” (Həbibbəyli, 2019, s. 137). Bu mənbələr yalnız qədim türklərin ədəbi nümunələri haqqında deyil, həmçinin türk xalqlarının qədim dövrdə yaşayış tərz, dövlətçilik ənənələri, yaşadıqları coğrafi ərazilər, inancları və mənəvi dəyərləri haqqında da mühüm məlumatlar verir.

Azərbaycan ədəbiyyatı ümumtürk ədəbiyyatının bir hissəsi kimi tədqiq edilərkən, yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı “Orxon–Yenisey” daş kitabələrindən götürülür. Bu kitabələr türklərin ilk yazılı abidələri hesab olunur. Elmi ədəbiyyatlarda “Göytürk Orxon–Yenisey yazılı abidələri” adlandırılan bu qəbir və qaya daşları Göytürk əlifbası ilə yazılmışdır. Həmçinin bu abidələrdə ilk dəfə türklər açıq şəkildə “türk” sözü ilə qeyd edilmişdir. “Daha doğrusu, Ongin, Kül Tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk abidələrini yazanlar özlərini göytürk, Çin mənbələrində isə onları tu-guy, tугук, тургут adlandırırlar” (Rəcəbli, Yusifli, 1993, s. 14).

“Orxon–Yenisey” daş kitabələri Yenisey, Lena çayı ətrafında, Monqolustan, Altay dağları, Qazaxıstan, Özbəkistan və digər ərazilərdə aşkar edilmişdir. Əli Rəcəbli qeyd edir ki, bu abidələr “şərqdə Sarı dənizdən qərbdə Macarıstanadək, şimalda Şimal Buzlu okeanından cənubda Tibet yaylasınadək geniş bir ərazidə tapılmışdır” (Rəcəbli, 2006, s. 33). Türk mənbələrində Orxon abidələri “II Türk xaqanlığı və Ötükən uyğurlarından qalmış yazı” nümunələri kimi təqdim olunur (Güler, 2024, s. 53). Çünki bu ərazilər qədim türk və uyğur torpaqlarıdır.

Bu daş kitabələr haqqında həm Çin qaynaqlarında, həm də Elxanilər dövründə yaşamış Alaəddin Ata Məlik Cuveyninin “Tarixi-i Cahanqüşa” əsərində bəhs edilmişdir. “Çində Orxon yazıları ilə əlaqəli ilk çincə yazı Yuan sülaləsi dövründə (XII əsrdə) yaşayan Ye Lüzhü tərəfindən qələmə alınan “Shuang-xi-zui-yin-ji” adlı kitabda verilmişdir” (Saban, 2020, s. 111). Lakin elm aləmi bu kitabələrlə 1721-ci ildə tanış olmuşdur. Həmin il Sibirə araşdırma aparən alman bioloq Daniel Qotlieb və isveçli sürgün Johann von Strahlenberg təsadüfən Yenisey vadisində məzar daşları ilə qarşılaşmış, daha sonra isə Sibirə sürgün edilmiş alim topladığı məlumatları kitab şəklində nəşr etdirmişdir. Məhz bundan sonra abidələr elmi şəkildə araşdırılmağa başlanmış və 1893-cü ildə danimarkalı alim Vilhelm Tomsen tərəfindən ilk dəfə oxunmuşdur. Daş kitabələr üzərində aparılan ciddi araşdırmalar, həmçinin abidələrdəki damğalar onların türklərə aid olduğunu sübut etmişdir. Abidədəki damğalar türkcə sözləri ifadə edən şəkillərdən əmələ gəlmişdir. Burada bir çox damğalar

ideoqrafik, bəziləri piktoqrafik (yəni şəkli, bir əşyanın təsvirindən törəyən işarələr: ay, əl, ok, at, ək və s.), bəziləri isə sillabik işarələr əsasında formalaşmışdır. Qeyd edək ki, bu fikri təsdiqləyən S. S. Klyastornı, D. Polivanov və digər alimlər əlifba işarələrini türklərə aid etmişlər (Güler, 2024, s. 10).

Əsası VII əsrdə qoyulmuş Orxon abidələri müxtəlif ərazilərdə tapılmış təqribən 19 kitabədən ibarətdir. Bunlara Gürbelçin, Suci, Ulan-Bator yaxınlığındakı abidə, Hoytu-Təmir, Çoyra, Xəntəy, Xanqıta-xat, Tes, Terxin, Tonyukuk, Ongin, Bilgə xaqan və Kül Tigin abidələri daxildir. Bu abidələrin bəziləri şərəfinə ucaldıldığı xaqanın adı ilə, bir qismi tapıldıqları yerə görə, digərləri isə abidədə daha çox işlənən sözlər əsasında adlandırılmışdır. Bəzi abidələrdə isə hər iki xüsusiyyət nəzərə alınaraq ədəbiyyatda müxtəlif adlarla təqdim edilir. Məsələn, Ulan-Batordan cənub-qərbdə, İhe-Huşotu vadisində tapılan Kül Tigin abidəsi bəzi mənbələrdə “İhe-Huşotu”, bəzilərində isə abidədə daha çox işlədilən “Kül Tigin” adı ilə qeyd olunur.

Təxminən 120 abidədən ibarət olan Yenisey abidələrinin V əsrə aid olduğu ehtimal edilir. Orxon əlifbası ilə yazılmış bu abidələrin ilk tədqiqatçılarından biri P. M. Melioranski olmuşdur. O, Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən daha əvvəl, VI–VIII əsrlərdə yazıldığını vurğulamışdır. Lakin arxeoloqlar L. R. Kızlasov və İ. V. Kormuşın abidələrdəki işarələri tipoloji cəhətdən təhlil edərək onların IX əsrin ikinci yarısına və X əsrin əvvəllərinə aid olduğunu, həmçinin xakas əyanları tərəfindən yazdırıldığını qeyd etmişlər (Rəcəbli, 2006, s. 51). Buna baxmayaraq, abidələrin dəqiq olaraq hansı əsrdə yaradıldığı tam müəyyən edilməmişdir.

Abidələrin yazılma tarixinin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirən əsas amillərdən biri də kitabələrdə tarixlərin “12 heyvanlı türk təqvimini” ilə qeyd edilməsidir. Bu təqvimə əsasən, əvvəlcə hansı heyvan ilinə aid olduğu, sonra ayın adı, daha sonra isə günün nömrəsi göstərilir. Aylar köhnə türk say sistemi əsasında ifadə edilmişdir. Sıralama aşağıdakı kimidir:

Heyvan ili – ay-gün

Qoyun ili – beşinci ay-iyirmi dörd (24)” (Guler, 2024, s. 54).

Yenisey abidələri əsasən “Yenisey çayının yuxarı axarında – Tuva və Xakas respublikalarında, Krasnoyar diyarının Minusinsk rayonunda” tapılmışdır (Rəcəbli, 2006, s. 51). Bu ərazilərdə qırğızların yaşaması səbəbindən bir sıra mənbələrdə abidələrin qırğızlara aid olduğu ehtimalı irəli sürülmüşdür.

Abidələr tarixi-siyasi baxımdan aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- Şərqi türk xaqanlığı abidələri,
- Qərbi Türk xaqanlığı abidələri,
- Monqolustan Uyğur xaqanlığı abidələri,
- Şərqi Türküstandakı Uyğur xaqanlığı abidələri,
- Qırğız xaqanlığı abidələri,

- Peçeneq qəbilə ittifaqının abidələri.

“Orxon-Yenisey” abidələri ilk dəfə danimarkalı alim V. Tomsen tərəfindən oxunmuşdur. “Daha dəqiqi, V. Tomsen 1893-cü ildə dörd sözü oxuyub: tenri, kül, türk, tigin. Həm də o, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, abidələrin məhz qədim türk dilində olduğunu dəqiqləşdirib” (Tanrıverdi, 2009, s. 9). Bu abidələr ədəbiyyat tarixi, dilçilik və türkoloji tədqiqatlar baxımından mühüm mənbə hesab olunur. Qədim türk dövləti olan Göytürk dövlətinin quruluşu, türk xalqlarının inancları və tarixi keçmişi haqqında kitabələrdə xeyli məlumat əks olunmuşdur. Abidələrdə türklərin milli adət-ənənələri və dini inancları öz əksini tapır. Buna görə də Orxon abidələri təkcə məzar daşları deyil, həm də hökmdarın öz hakimiyyəti altında olan xalqa ünvanladığı siyasi bəyannamə kimi də şərh edilə bilər.

Abidələrdə qədim türklərin dövlətçilik ənənələrinə də geniş şəkildə toxunulur. Burada türklərin yenilməzliyi, qorxmazlığı və bir bayraq altında birləşmək cəhdləri xüsusi olaraq vurğulanır. Bu baxımdan “Bilgə xaqan”, “Kül Tigin”, “Tonyukuk” və “Gürbelçin” abidələrində türk xalqlarının dünyagörüşü, daxili və xarici düşmənlərə qarşı birgə mübarizəsi, eləcə də hökmdar–xalq münasibətləri haqqında kifayət qədər məlumat yer alır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məlumatların əksəriyyəti Orxon kitabələrində əks olunmuşdur. Yenisey abidələri isə əsasən məzar daşları olduğuna görə burada ölən şəxsin adı, yaşı və ailə vəziyyəti haqqında məlumatlara daha çox yer verilmişdir.

“Bilgə xaqan” abidəsində hökmdar belə deyir: “Türk oğuz bəyləri, xalq eşidin: üstdən tanrı basmasa, altdan yer dəlinməsə, türk xalqı, elini (dövlətini) qanununu kim dağıda bilər?” (Rəcəbli, 2006, s. 302). Bu ifadə türklərin dövlətçilikdəki yenilməzliyini vurğulamağa xidmət edir. Bilgə xaqanın qardaşı Kül Tigin (631–731) türk dövlətinin əsaslarının möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamış, ölkədə baş verən üsyanların yatırılmasında fəal iştirak etmişdir.

732-ci ildə Bilgə xaqan qardaşının xatirəsinə Kül Tigin abidəsini ucaltdırmışdır. Çindən dövət olunmuş rəssam abidənin üzərində Kül Tiginin təsvirini həkk etmişdir. Bu abidələrdən aydın olur ki, həmin dövrdə xaqanların əksəriyyəti bir nəslin nümayəndələri olmuş və xaqanlıq seçimində varislik prinsipi əsas götürülmüşdür. O dövrdə vəzir olan Tonyukuk xaqanda olması vacib olan iki əsas xüsusiyyəti qeyd edir: elm və ədalət duyğusu.

“Bilgə xaqan” abidəsində türk xalqları arasındakı münafişələrdən bəhs edilir. Kül Tiginin rəhbərliyi ilə qırğızlara və türgişlərə qarşı aparılan mübarizədən bəhs edilərək belə qeyd olunur: “Türgiş xaqanı türküümüz, xalqımız idi. Lakin doğru dərk etmədiyi üçün bizə qarşı yanıldı və xəyanət etdi; nəticədə həm xalqı, həm də əyanları və bəyləri məhv oldu”. Abidədə türklərin dövlət qurmaq və onun mövqelərini möhkəmləndirmək cəhdləri, eləcə də xalq və hökmdar münasibətləri haqqında mühüm fikirlər əks olunmuşdur.

VIII əsrdə yazılmış “Tonyukuk” abidəsi də türk tarixini öyrənmək üçün mühüm mənbələrdən biridir. Abidədə Göytürklərin Çin əsarətindən xilas olmaq üçün apardığı

mübarizə təsvir edilir. Tonyukuk abidədə qeyd edir ki, əgər İltəris xaqan qalib gəlməsəydi və o (Tonyukuk) uğur qazanmasaydı, türk milləti məhv ola bilərdi.

Abidələrdə türklərin dini inancları da öz əksini tapmışdır. Həmin dövrdə Tenqrizm — Göy Tanrı inancı Göytürklər arasında geniş yayılmışdı. Bu inanca görə, hökmdar və dövlət Tanrının yer üzündəki təcəssümü kimi qəbul edilirdi. Məsələn, “Bilgə xaqan” abidəsində belə yazılır: “Tenqrıteq tenqrıdə bolmuş Türk Bilgə xaqan”, yəni “Tanrıya bənzər, göydə (Tanrı tərəfindən) yaradılmış Türk Bilgə xaqan”.

Bu daş kitabələrin bir çoxunda “Tanrı yar olduğu üçün” və “Tanrı yar olmadığı üçün” ifadələri ilə qarşılaşırıq. Türklər qazandıqları döyüşlərin və ümumilikdə bütün uğurların Tanrıdan gəldiyinə inanırdılar. Türk xalqlarından kimsə yolundan azdıqda, öz xalqını tərk etdikdə və ya ləyaqətinə zidd davranış sərgilədikdə, bu, Tanrının narazılığı kimi qəbul edilir və onların bəla ilə üzləşdiyinə inanılırdı. Əksinə, Tanrının rəğbətini qazanan xalqa Tanrı tərəfindən layiqli hökmdar göndərilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Gəmiqaya rəsmlərində də Göy Tanrı inancının izlərinə rast gəlinir. Tədqiqatçılar Gəmiqaya təsvirlərində “Tenqri” sözünü müəyyən etmiş, Gəmiqaya–Qobustan mədəniyyətində əllərin göyə qaldırılması ilə tək Tanrıya sitayişə əks etdirən onlarla qayaüstü təsvirin qeydə alındığını bildirmişlər (Həbibbəyli, 2019, s. 132).

Hazırda bu abidələr dövlət tərəfindən qorunur. Tonyukuk abidəsi və bir sıra digər abidələr açıq səma altında, ətrafı dəmir hasarlarla mühafizə olunaraq saxlanılır, digərləri isə qapalı muzeylərdə qorunur.

Nəticə

“Orxon-Yenisey” abidələri yalnız məzar daşları deyil, eyni zamanda türk xalqlarının tarix və ədəbiyyatının öyrənilməsi üçün əsas mənbə rolunu oynayır. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıcının bu kitabələrdən götürülməsi milli kimliyimizin formalaşmasının təsdiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. *Bilgə Xaqan*. Wikipedia.org. https://az.wikipedia.org/wiki/Bilg%C9%99_xaqan
2. Camali, D. V. (2022). Orxon-Yenisey abidələri linqvokulturoloji aspektdə. Avtoreferat.
3. Güler, H. (2024). Eski Türk yazıtlarında tarix verme yöntemi üzerine –Köktürk/Uygur yazıtları esasında ve eski Uygur Sivil Belgeleriyle karşılaştırmalı. *Journal of Turkic Civilization Studies*, 5(1).
4. Həbibbəyli, İ. (2019). *Azərbaycan ədəbiyyatı dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri*. “Elm” nəşriyyatı.
5. Rəcəbli, Ə. (2006). *Qədim türk yazısı abidələrinin dili, Universitetlərin filologiya fakültələri üzrə dərş vəsaiti*. II hissə. “Nurlan” nəşriyyatı.

6. Rüstəmov, İ. (2021). Orxon Yenisey abidələrində türk etnos təfəkkürünün ifadəsi. *“Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”*, 2.
7. Rəcəbov, Ə., Məmmədov, Y. (1993). *Orxon-Yenisey abidələri*. “Yazıçı”.
8. Saban, G. M. (2020). Yenisey və Orhun yazıtlarında yer alan “eş” kavramı üzərinə bir incələmə. *Aksaray Universitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
9. Tanrıverdi, Ə. (2009). *Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları*. “Nurlan”.
10. *Yenisey və Orhun yazıtları arasındakı fərk nədir? Yenisey kitabeləri özəllikləri nələrdir?* <https://www.sabah.com.tr/egitim/yenisey-ve-orhun-yazitlari-arasindaki-fark-nedir-yenisey-kitabeleri-ozellikleri-e1-5449206>